

DEN LAPSKA SKEDENS URSPRUNG.

Av

K. B. WIKLUND.

Med stor tillfredsställelse taga säkerligen alla lappologer del av den intressanta, detaljerade typologiska utredning av den lapska horn- och silverskedens utveckling, som amanuensen Ernst Klein publicerat i denna tidskrift, 1922, sid. 65 ff. Det må då kanske också tillåtas mig att i sammanhang härmed framlägga ett par språkvetenskapliga funderingar, vilka möjligen kunna ha något värde för frågan om denna skeds uppkomst en gång i en avlägsen urtid, en tid, som man i ett fall som detta nästan endast på språkvetenskaplig väg kan hoppas komma något närmare.

Det ifrågavarande redskapet, skeden, nämnes på lapska med ett otvivelaktligen inhemskt, urgammalt ord, av vars många dialektformer här blott må anföras det rysklapska *pastem*, *pöstem*, Enarelapska *pästem*, norsklapska *basti* (Leems lexikon 1768, som avspeglar en östfinmarkisk dialekt: *bosti* eller föråldrat *bostem*), Lulelapska *pasti*, Malälapska *piste*, Vilhelmina *buste*, Jämtland och Härjedalen *bušte* (š = sje-ljud; den av mig här använda ljudbeteckningen är rätt »grov» och generaliserad). De norsk- och svensklapska formerna av ordet sluta alla på ett *-i* eller ett ur detta utgången *-e* och visa, att det samma i de ifrågavarande dialekterna tillhör eller eventuellt tidigare tillhört den deklinationsklass, som går under namnet *i*-stammarna. I de nordöstligaste dialekterna däremot synes ordet vara ett verbal-substantiv av samma art som t. ex. det Lulelapska *passem* »stekspett», avledt medelst ändelsen *-m* ur verbet *passet* »steka».

Man känner ännu ingenting om de för övrigt mycket fåtaliga *i*-stammarnas ursprung och vet icke, om de äro »rotord», d. v. s. icke avledda ord, eller eventuellt kunna vara avledda ur andra substantiv eller ur verb. Utgående enbart från formerna *basti*, *pasti* etc. kan man därför icke avgöra, om de höra samman med något eljest bekant lapskt ord. Det rysklapska *pastem*, *pöstem*, Enare *pästem* och Leems *bostem* åter synas, så långt man av de tillgängliga källorna kan sluta, vara regelrätta verbalsubstantiv av nyss antydd typ och avledda ur ett välbekant verb, som på rysklapska lyder ungefär *pasted*, norsklapska *bastet*, Lule *pastet* etc. och betyder »vara skarp, bita (om skärande redskap o. dyl.)». A. Genetz har därför i sin Wörterbuch der Kolalappischen Dialekte, ur vilken de rysklapska formerna äro tagna, placerat dem under verbet *pasted*, likväl utan att närmare angiva, huru han tänker sig förhållandet mellan orden, särskilt i fråga om den till synes skarpa motsättningen i betydelsen.

Motsvarande finska verb heter *pistää* »sticka», och härmed hör säkerligen också samman verbet *pystyä* med i det hela samma betydelse som det lapska verbet (J. J. Mikkola i Virittäjä XI, sid. 5 f.). Något substantiv, till betydelsen motsvarande det lapska *pastem* eller till betydelse och form motsvarande det lapska *basti*, *pasti*, finnes icke i finskan; det finska *pistämä*, till formen lika med lp. *pastem*, betyder nämligen blott »stickning, stick».

Så långt är allt godt och väl. På grund av den stora yttre likheten, ja, till en del t. o. m. identiteten mellan de lapska och finska orden skulle man tillsvidare kunna ha goda skäl för att antaga, att skedens lapska namn, både i sin *m*-form och sin *i*-stamform, ursprungligen avsett icke en sked, utan ett spetsigt redskap, med vilket man harpunerade kött- eller fiskstycken i grytan — jfr det av Klein sid. 69 omnämnda tschuktschiska redskapet — och att ur detta redskap längre fram i tiden på något numera svårbegripligt sätt en sked framgått. Anmärkas må dock, att det åtminstone i vissa svensklapska dialekter finnes en inhemsk teknisk term för ett slags gaffel, varmed kött upptages ur grytan, nämligen *tjuopsem*; det andra av Sigrid Drake, Västerbottenslapparna, sid. 120 ur Nenséns samlingar anförda ordet för gaffel *snälde* torde ha allmänare betydelse; det

tredje ordet *bruhdåll* förefaller mig osäkert. Har man då männe från början haft två olika namn på gaffeln, av vilka det ena sedermera fått den avvikande betydelsen sked?

Vid närmare kringsyn finner man emellertid ännu ett lapskt redskapsnamn, vilket på lapsk botten till sin väsentliga del är, resp. i äldre tid varit i formellt avseende identiskt med ordet för sked; endast andra stavelsens vokal avviker, men detta är icke något, som för sin del tvingar oss att avstå från en jämförelse. Ordet förekommer förmodligen i alla lapska dialekter, men är tillsvidare belagt blott från norsklapskan: *basta*, och de svensklapska dialekterna: Lule *pasta*, Malå *paste*, Vilhelmina, Jämtland *baste*. Men detta ord betyder »tång», och jämte detsamma finner man dessutom i spraket även flera verb med betydelsen »knipa». Ordet i fråga förekommer även i de baltiskfinska språken; det har där i finskan formen *pihti*, ofta plur. *pihdit* »klove, tång», *päre-pihti* »parthållare» m. m. Det är dessutom känt även längre bort i de finskugriska språken, åtminstone från mordvinskan: *peš* »parthållare» (sammanfattning hos Fr. Äimä, *Aste-vaihtelututkielmia I*, sid. 125).

Både det lapska *-st-* och det finska *-ht-* torde i detta ord för tång gå tillbaka på ett äldre *-št-*, under det att *-st-* i de först nämnda lapska och finska orden för »vara skarp, sticka» o. s. v. närmast torde representera ett gammalt *-st-*. De flesta fennougrister torde därför kanske vara benägna för att helt skilja de bägge ordgrupperna från varandra. För egen del finner jag det likväl tillsvidare rådligast att i den föga utredda frågan om särskilt den senare konsonantgruppens historia ställa sig avvaktande och hålla möjligheten av ett sammanhang mellan *-št-* och *-st-* öppen.

Då inställer sig emellertid frågan: Kan den lapska skeden möjligen från början ha varit en tång och icke en gaffel eller kanske på en gång både en tång och en primitiv gaffel? Tången får man i så fall naturligtvis icke föreställa sig ha varit försedd med två varandra korsande skänklar såsom nutidens tänger, utan formad som en pincett eller, ännu ursprungligare, som en till hälften kluven käpp, mellan vars båda hälfter eller armar ett föremål kunde fasthållas. Om armarna voro spetsade, kunde man med dem även har-

punera en köttbit, ett fiskstycke eller annat, som låg i grytan. Något bestämt svar på frågan lär man knappast kunna ge vare sig från språkvetenskapligt eller ännu mindre från etnografiskt eller arkeologiskt håll, men frågan bör dock tydligen framställas.

Lika svårt är det att nöjaktigt förklara, på vilket sätt övergången från tången eller gaffeln till skeden ägt rum. Om tången var det ursprungliga, kunde man tänka sig, att dess ändar först avplattats, för att man på så sätt skulle få bättre tag om föremålen, jfr vår eldtång. Skeden skulle då vara blott den ena skänkeln av tången, vars platta blivit något urgröpt. Denna förklaring är ju emellertid helt aprioristisk och föga övertygande. Lika aprioristiska bli även de förklaringar av övergången från gaffel till sked, som eventuellt kunna göras, och jag får därför inskränka mig till att av språkhistoriska skäl påstå, att den lapska skeden bör ha uppkommit antingen ur en gaffel eller ur en tång, utan att jag därför kan visa, på vilket sätt detta skett. Det är i alla händelser av intresse att se, att skeden hos lapparna icke, såsom eljest ofta eller oftast torde vara fallet, uppkommit ur skopan, den skaftade bägaren.

I Nenséns anteckningar förekommer ett i Åsele lappmark upptecknat namn på tången *graptsa* (Drake, sid. 211). Själv har jag ej återfunnit detta ord i det nutida språket, men det hör tydligen samman med ett par i de sydlapska dialekterna vanliga ord *kraptjasit* »hålla i sig, så att man icke faller», *kräptjedit* »hålla sig fast» etc. och torde sålunda närmast ha betydt »redskap att hålla fast med». Man får således av ordet självt ingen närmare upplysning om redskapets form.

Ett annat lapskt redskapsnamn är märkligare. Leem upptager ett ord »*Oaasser*, et Redskab, med hvilket i Stæden for Tang en Lap-pisk Smed holder Jernet, der skal smiddes, i Ilden, instrumentum, qvo, loco forcipis, faber ferrarius lapponicus habet ferrum cudendum in igne. pl[ur]. *oaasserak*». I Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper, sid. 375 omtalas samma redskap i följande ordalag: »Smiddende Jern, holde de det ikke i Ilden ved en Tang, men ved et dertil skikket Redskab, kaldet: *Aasser*. Ferrum igne excusuri nullo forcipe utuntur, sed ejus loco Instrumento quodam ligneo, Lapponice

Aasser nuncupato. För närvarande torde ordet ha kommit ur bruk; åtminstone karakteriserar Friis' ordbok det som obsolet. I Journal de la Société Finno-Ougrienne XXXII, 3, sid. 27 sammanställas det av T. Itkonen med fi. *uhari*, *uhersin* »liten borr, spikborr, navare», estn. *oherdi*, *oherdim*, *ohert* »Bohrer», vartill hör verbet fi. *uhertaa*, estn. *oherdama*, *oherduma* »borra». Etymologin kan ur språkvetenskaplig synpunkt vara riktig och ger i så fall vid handen, att redskapet från början varit spetsigt, så att det kunnat stickas eller borraras in i det föremål, som skulle fasthållas — en upplysning, som har sitt värde för den forntida finska, säkerligen från germanerna lånade järn- och smideshanteringen. Hos lapparna har väl icke någon egentlig smideshantering existerat, och när någon icke-nomadiserande lapp någon gång sysslats med smide, så har detta säkerligen skett efter de samtidigt hos de skandinaviska eller finska grannarna rådande metoderna. Att lapparnas *oaasser* icke var av samma form som det med ordet ursprungligen avsedda redskapet framgår av Leems ord »Instrumento quodam ligneo»; det var kanske en kraftig tråklyka, i vilken järnet satt inklämt, och i denna form bör då redskapet ha lånats från finnarna, där det numera, såvitt jag har mig bekant, är okänt. I alla händelser torde det vara ett belägg för att en tang kan uppstå ur ett spetsigt redskap.

Jag återvänder till skedarna och deras närmare släktingar. I Nenséns samlingar (Drake, sid. 119) omtalas från Åsele lappmark ett »*Skane*, hornske, varmed grytor skrapas». Från Vilhelmina, d. v. s. samma trakt, har även jag erhållit detta ord i ungefär samma betydelse: »skedliknande skrapa av horn»; i övrigt känner jag det blott från den opålitlige Fjellners notis hos Düben, sid. 373, enligt vilken det skulle vara namn på ett bogbladsbrosk, varmed lappen skrapar sitt mjölkkärl. Någon vidare utveckling eller utbredning synes varken detta redskap eller dess namn ha ernått.

Detsamma är fallet med ett i nordligare trakter, åtminstone i Lule lappmark, använt redskap, en mycket lång, av en horngren förfärdigad skrapa eller sked med platt blad, varmed mjölk upphämtas ur mjölkkaggen och som avbildas hos Düben, sid. 75. Dess synnerligen speciella användning i samband med kärl, som lånats

från nordborna, visar på sen uppkomst. Härpå tyder också, att det ej fått något eget namn, ty såsom sådant kan man ej uppfatta det hos Drake, sid. 120 från Lule lappmark anförda *kagga-paste* (kaggsked). Bland Vilhelmina-lapparna är detta redskap åtminstone nu för tiden okänt, och detsamma är enligt ben. meddelande av rektor Qvigstad även fallet hos de norska lapparna.

Det hos Drake, sid. 120 omnämnda, från Åsele lappmark stammande *svainko* »lång skaftslev» är enligt mina anteckningar från Jämtland och Härjedalen namnet på en »slev med långt skaft, gjord som en skopa».

Ännu ett lapskt skednamn må här annoteras, nämligen det hos Leem förekommande *gurtze* »en Rysse-Skee, cochleare à Russa confectum», ett ord, om vars ursprung jag icke vågar hysa någon bestämdare mening; av rysk härkomst synes det knappast vara — snarare är det ett mera tillfälligt slangord.

Hos lapparnas närmaste språkliga släktingar, finnarna, har skeden ett utifrån lånat namn *lusikka*, vilket i den ena eller andra formen förekommer även i de övriga baltiskfinska språken och härstammar från ett fornslaviskt *lŭžika* (ryska *ložka*) »sked». Övriga baltiskfinska namn på skeden synas vara av tillfällig art, åtminstone fi. *kuiiri*, vars egentliga betydelse är »storspov»; namnet är säkerligen figurligt och hänсыftar på spovens långa, böjda, trubbiga näbb; det har också fått den överflyttade betydelsen »båt med jämnade eller tvära ändar». Utgående endast från språklig grund skulle man således vilja antaga, att skeden är en ganska sen företeelse bland de baltiskfinska folken.

Av avlägsnare finskugriska språks namn på skeden må blott nämnas mordvinskans *pentš*, tscheremissiskans *pańe* (muljerat *n*), syryjänskans *pań*, votjakiskans *puńy* och ostjakiskans *peń*, *piń*, vilket ord hör samman med finskans *piena* »trälist, slå, ten, stång, bräde, list på stockändar, hornlist» (Y. Wichmann i Finn.-Ugr. Forsch. XII, sid. 133 f.), liksom det svenska *sked* hör samman med *skida* och *skena* m. m. och det engelska *spoon* med sv. *spån*. Alla dessa ords ursprungliga betydelse har sålunda varit ungefär »kluvet trästycke». Det visar alltså, att skeden icke blott kan vara uppkommen ur en skaf-

tad kopp eller ur gaffeln, resp. tången, utan också ur ett platt trästycke, med vars hjälp man fiskade upp de fastare beståndsdelarna i mat av flytande konsistens.

Till slut även ett par supplerande ord om lapska skedar från äldre tid. I sitt arbete *Eisenzeitfunde aus Ostfinmarken* (Videnskabs-Selskabets Skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse. 1909. No. 7. Kristiania 1909) omnämner O. Solberg sid. 54 ff. utom ett par skedämnen även fem hornskedar från lapska boplatser från yngre järnåldern på Kjelmö i Sydvaranger. Fyra av dem avbildas även; de skilja sig skarpt från alla från nyare tid bekanta lappskeदार genom sitt långa, smala, åt bägge ändar rätt spetsiga blad; skaftet är mycket kort och utvecklade och på en sked tvärt avskuret, på en annan spetsigt (och något längre), på en tredje kluvet i två små utåtgående öron. Sid. 105 avbildar Solberg ytterligare en lapsk hornsked från samma tid, funnen i en grav på Varangerfjordens norra sida några få mil från de nyssnämnda boplatserna. Denna sked har samma slags blad som de förra, men betydligt längre skaft av relativt högt utvecklad form. I *Congrès internat. d'anthropologie & d'archéologie préhistoriques*, Stockholm 1874, I, sid. 187 är ännu en hornsked av nästan samma utseende som den sistnämnda avbildad, denna dock funnen på en av Kjelmöboplatserna.

Därnäst äldst av för mig bekanta lapska skedar är den som avbildas i J. Schefferi *Lapponia* 1673, sid. 259, jfr texten sid. 257. Den visar redan alla de nutida lappskeदारnas kännemärken och har äggrunt blad med den spetsigare ändan riktad uppåt, åt skaftet till.

Alla dessa skedar äro av horn. För träskedar känner jag icke något annat belägg än den hos Drake, sid. 119 meddelade notisen om skedar av enträ, begagnade i Asele lappmark. Det är visserligen sant, att man även hos nutidens lappar ofta finner träskedar, men dessa äro, tror jag, för det mesta köpta och begagnas liksom i våra stadshushåll uteslutande som köksskeदार, ej som matskeदार. Ett tecken till inflytande från den nordiska träskedens av materialet betingade form är kanske den av Klein sid. 79 påpekade detaljen, att hornskedens skaft är fäst bakpå bladet.

För närvarande begagnas den lapska skeden huvudsakligen vid

förtärande av gröt, blodvälling, juomomjolk och rätter av renmjolk, och denna användning torde liksom ifrågavarande rätter själva vara urgammal; anmärkas bör nämligen, att ordet för välling, *juptsa* etc., är inhemskt lapskt och att grötens namn, Lulelapska *raktsa*, gen. *rauftsa*, liksom mjölkens, *mielke*, är inlånat redan i urnordisk tid. Verkligt flytande mat åter, såsom buljong, drickes ur sked, när det går till efter gammal fason. Användningen av sked för mat av välling- eller grötliknande konsistens har för övrigt också medfört eller åtminstone bidragit till avtrubbningsen av skedbladets nedre ända (såsom på Kleins fig. 13, 14, 18, 22, 25, 33 och särskilt 26). Vid begagnandet håller man nämligen skedbladet riktat nästan rakt emot sig och stryker av skeden mot fatets innerkant; det är då tydligen praktiskt, att skedbladets nedre ända är mycket trubbig och bred.

Järnåldersskedarnas påfallande smala och spetsiga blad kunde ju uppfattas som förmedlande övergången mellan den ursprungliga gaffeln och den nutida breda skeden, men något säkert härom kan icke sägas, särskilt som inflytelser utifrån också måste tagas med i räkningen. Dessa inflytelser kunna icke blott ha kommit från skandinaviskt håll (jfr Klein), utan också från finskt. Av särskilt stort intresse är vid denna senare eventualitet den märkliga, synnerligen vackert snidade stenåldersträskeden från Laukais (Laukaa) i norra Tavastland, vilken avbildas och beskrives av J. Ailio i Finska Vetenskapsakademiens Esitelmät ja pöytäkirjat 1912, II, sid. 11. Även dennas blad är långt och smalt och påminner mycket om Sydvarangerskedarnas; skaftet är mycket kort och format till ett djurhuvud. Materialet är, överraskande nog, cembraträ, och skeden eller åtminstone dess ämne har således införts från fjärran i öster liggande trakter, vilka kanske tillhört en helt annan kulturkrets. Även den i Parkano, Satakunda, jordfunna träsked med ungefär cirkelrunt blad och rätt långt skaft, som avbildas hos U. T. Sirelius, Suomen kansan-omaista kulttuuria I, sid. 349, Helsingfors 1919, bör observeras.